

Cobham, *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus, with an Appendix on the Bibliography of Cyprus*, Cambridge 1908, tür.yer.; G. Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, Cambridge 1909, tür.yer.; R. J. H. Jenkins, "Cyprus Between Byzantium and Islam, A.D. 688-965", *Studies Presented to David Moore Robinson* (ed. G. E. Mylonas – D. Raymond), St. Louis 1953, II, 1006-1014; Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs Tarihi ve Kıbrıs'ta Türk Eserleri*, Ankara 1964, tür.yer.; Th. Papadopoulos, *Social and Historical Data on Population (1570-1881), Texts and Studies of the History of Cyprus*, Nicosia 1965, I, tür.yer.; Nejat Göyünç, "Türk Hizmetine Giren Bazı Kıbrıs Müdafileri", *Milli Tarih Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi: Türk Heyeti Tebliğleri*, Ankara 1971, s. 105-107; Mustafa Haşım Altan, *Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi: 1571-1974*, Girne 1986, I-II, tür.yer.; a.mlf. v.dğr., "Archival Materials and Research Facilities in the Cyprus Turkish Federated State: Ottoman Empire, British Empire, Cyprus Republic", *IJMES*, VIII (1977), s. 29-42; H. J. Kornrumpf, *An Historical Gazetteer of Cyprus (1850-1987) with Notes on Population*, Frankfurt 1990, tür.yer.; J. Merkelbach, *Die Prokollen des Kadimantes Nicosia aus den Jahren 1105/06 (1693-1695): Übersetzung und Kommentierung*, Frankfurt 1991, tür.yer.; R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York-London 1993, tür.yer.; a.mlf., "The Population, Taxation and Wealth in the Cities and Villages of Cyprus, According to the Detailed Population Survey (Defter-i Mufassal) of 1572", *JTS*, X (1986), s. 175-191; a.mlf., "Black Slaves and Free Blacks in the Cities and Villages of Cyprus, 1590-1640", *JESHO*, XXX (1987), s. 286-301; a.mlf., "Locust Problem in Cyprus", *BSOAS*, LI/2 (1988), s. 279-313; Yusuf Halaçoğlu, "Settlement Policies in Cyprus During the Ottoman Period", *Cyprus International Symposium on Her Past and Present*, Ankara 1994, s. 49-52; İdris Bostan, "Kıbrıs Seferi Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı", *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi* (haz. Ali Ahmetbeyoğlu – Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 24; Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *TTK Belgeler*, IV/7-8 (1967), s. 1-34; Kemal Çiçek, "Living Together: Muslim-Christian Relations in Eighteenth-Century Cyprus as Reflected by the Shari'a Court Records", *Islam and Christian-Muslim Relations*, IV/1, Birmingham 1993, s. 36-64; a.mlf., "Osmanlılar ve Zimmiler: Papa Pavlos'un İslama Hakareti ya da Renklere İsyanı", *Toplumsal Tarih*, V/25, İstanbul 1996, s. 28-33; a.mlf., "Osmanlı Devletinde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *TT*, XXV/146 (1996), s. 17-23.

KEMAL ÇİÇEK

LÂT (لَات)

İslâm öncesi

Arap toplumundaki putlardan biri.

İslâm'dan önce Arap çok tanrıcılığında, üstün bir varlıkla (Allah) insanlar arasında aracılık işlevi yüklenmiş olan ikinci derecedeki tanrılardan biri de Lât adı verilen

puttur. Lât kelimesinin iki farklı etimolojisi söz konusu edilmektedir. Arap müellifleri Lât adını "kırıp ezmek, karıştırmak, yoğurmak" anlamındaki *lett* kökünden türetmektedir. Arapça'da özellikle arpa, nâdiren de buğday ununu su veya yağla karıştırmaya "lette's-sevîk", bu işi yapana da "lât" denilmektedir. Rivayetlere göre, bu şekilde hazırladığı yemeği Tâif'teki bir kayanın yanında orayı ziyarete gelenlere ikram etmeyi âdet haline getiren bir kişi Lât diye adlandırılmış, ölünce de kabri ziyaret yeri haline gelmiş ve kendisine tapınılmıştır. Bu kişinin Sakifli olduğu ve Amr b. Luhay tarafından putlaştırıldığı veya Amr b. Luhay'ın kendisi olduğu da nakledilmektedir. İbnü'l-Kelbî ise Tâif'teki kayanın yanında buğday dövmeyi âdet edinmiş bir yahudiden bahsetmektedir (*Lisânü'l-'Arab*, "İtt" md.; *Kitâbü'l-Eşnâm*, s. 14, not 166).

Menât ve Uzzâ gibi Lât da Kudüs mâbedine Manasse tarafından konulan (II. Krallar, 21/7) ve Yoşiya tarafından yıktırılan (II. Krallar, 23/6-7) kıskançlık putu Astarte'nin şekillerinden (avatar) biridir; aynı unvan Ugarit metinlerinde Aşera için söz konusudur. Bu husus dikkate alındığında arpa veya buğday unundan yiyecek şeyler yapma işi, Eski Ahid'deki "kıskançlık takdimesi" adı verilen ve sadece arpa unundan yapılan bir İbrânî uygulamasını (Sayılar, 5/15) hatırlatmaktadır (T. Fahd, *Le panthéon*, s. 112). Tanrıya tereyağı, un veya tahıldan mâmul takdimelerin sunulması Sâmi geleneğinde bilinmektedir. Sunağın bekçisi (sâdin) bu tür malzemelerden yiyecekler yapıyor ve kutsal yemeğe iştirakin bir sembolü olmak üzere ziyaretçilere ikram ediyor yahut satıyordu. Dolayısıyla Tâif'teki kutsal kayanın yanında yerleşmiş, kendisine getirilen kadınların suçluluk veya suçsuzluğunu tesbit için bu uygulamayı yapan bir yahudi kohen ya da bir Arap kâhin düşünülebilir. Takdim edilen arpa unundan bir avuç ateşe atılıyor, kalanıyla da din adamı yolculara satmak veya vermek üzere pide yahut başka yiyecek yapıyordu (böyle bir uygulama için bk. Heysemî, IX, 264-265).

İkinci etimolojiye göre lât kelimesi "tanrıça" anlamına gelen "el-ilâhe"nin bozulmuş şeklidir veya Allah lafzının sonundaki he harfi kaldırılarak yerine müenneslik eki olan tâ harfi getirilmek suretiyle oluşturulmuştur (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Lât" md.). Fakat Lât için Rabbe veya Tâğîye denildiği halde ilâhe sıfatı hiç kullanılmamakta, özellikle şiirde ilâhlaş-

tırılan güneş ilâhe diye nitelenmektedir. Diğer taraftan Lât ile el-ilâhe arasında bir türetme ilişkisinin bulunmadığı, ayrıca sonundaki tâ harfinin müenneslik takısı olmayıp kelimenin asıl harflerinden olduğu gerekçesiyle bu etimolojilere karşı çıkılmaktadır. Lât kelimesinin Akkadca'daki Tanrı ismi El'in müennesi olan İlat'ın bir varyantı olduğu da düşünülebilir; ancak ilâhe gibi İlat'ın da güneşle (şems) ay-nileştirilmesine karşılık Lât'ın güneşle ilgili bir özelliği yoktur. Lât kelimesi Herodot'ta Alilat, Akkadca metinlerde Al-la-tum şeklinde geçmekte, ayrıca Safevî, Palmir ve Ârâmî metinlerinde yer almaktadır (*ET²* [Fr.], V, 697). Kelimenin Arapça'da "yönelmek" anlamındaki *leyy* kökünden geldiği, insanlar ona yöneldikleri, onu tavaf ettikleri için bu ismi aldığı da ileri sürülmekte (Zemahşerî, V, 641), daha başka etimolojilerden de söz edilmektedir (Râzî, XXVIII, 295, 297).

Etimolojisi ne olursa olsun İslâm öncesi Arap toplumunda Menât ve Uzzâ ile birlikte Lât en çok saygı gören putlardandı. Lât, Semûd kavminin soyundan gelen Sakifliler'in putu idi ve Mekke'den tapınağının bulunduğu Tâif'e, el-Batrâ'dan (Petra) Hîre'ye, Halep'ten Tedmür'e (Palmira) kadar Yakındoğu coğrafyasının her yerinde kendisine saygı gösteriliyordu. Bulduğu çevreye göre farklı şekiller alıyor, Tâif'te kare biçiminde beyaz bir taşla, Tedmür'de gerçek bir kraliçe heykeliyle, hat-ta kılılı vücutlu, buruşuk aslan burunlu, yırtıcı kuş kanatlı ve ayaklı, elinde yılan olan bir kadın şeklinde tasvir ediliyor (Maspero, I, 691; Sourdel, s. 73), Helenistik etkiyle Astarte gibi bir deniz veya Athena gibi bir savaş ilâhesi haline dönüşüyordu (Fahd, *L'Arabie préislamique*, s. 404).

En ilkel şekliyle Hicaz'da bulunan Lât sadece, altında hediyelerin muhafaza edildiği bir çukur bulunan dört köşe, nakışlı, beyaz bir kaya parçası şeklinde tasvir ediliyordu. Buraya Lât'ın bekçiliğini yapan Sakif kabilesinden Attâb b. Mâlik oğulları, tıpkı Kâbe gibi üzerinde örtü bulunan ve "beytül-r-rabbe" denilen bir bina yapmışlardı, ayrıca mâbedin görevlileri ve bekçileri vardı. Kureys'le birlikte bütün Araplar'ın tâzim ettiği Lât'a ait Hicaz'ın değişik yerlerinde sunaklar mevcuttu; bunlardan biri de Nahle'de bulunuyordu. Sakifliler'in her seferden dönüşte öncelikle ziyaret ettikleri bu mâbede gelenler sadece kurban takdimiyle yetinmiyor, tavaf da yapıyorlardı. Lât'ın tapınağının bulunduğu vadide Mekke'deki Harem'e teka-

bül eden kutsal bir bölge vardı ki burada da ağaç kesmek ve avlanmak yasaktı.

Lât'ın Tâif'teki önemi, sunağının bulunduğu bu şehrin ekonomik ve turistik cazibesinden kaynaklanıyordu. Kureyşliler ile Sakifliler arasındaki rekabet ve düşmanlık sebebiyle Tâif'teki beyaz taş Mekke'deki siyah taşın (Hacerülesved) karşılığı kabul edilmiş ve Tâif bir tür hac mekânı olmuştur. Kabileler arası görüşmeler sonucunda Kureyşliler, Tâifliler'e karşı olmalarına rağmen Lât kültürünü benimsemişlerdir. Uzzâteyn (iki Uzzâ) diye adlandırılan Lât ve Menât eskiliklerine rağmen en önemlileri olan Uzzâ'nın kızları olarak kabul edilmiştir.

Lât'ın sunağı Hz. Peygamber'in emriyle yıkılmış, bu sırada başlarına bir felâket gelmesinden kaygılanan Sakifliler yıkım işini korku içinde izlemişler, kadınlar örtülerini yırtarak dövünmüşlerdir. Mugire b. Şu'be'nin görevlendirildiği yıkım işi tamamlanınca Resûl-i Ekrem'in emriyle oradaki altın ve değerli taşlardan oluşan hazine Ebû Süfyân'a verilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de Lât ismi Uzzâ ve Menât ile birlikte anılmaktadır (en-Necm 53/19-20; ayrıca bk. GARÂNİK). Hadislerde müşrik Araplar'ın Lât, Menât ve Uzzâ'ya yemin ettikleri, yanlışlıkla Lât ve Uzzâ'ya yemin eden kişinin hemen kelime-i tevhidî söylemesi gerektiği belirtilmekte, Lât ve Uzzâ'ya tapınıncaya kadar kıyametin kopmayacağı bildirilmektedir (*Müsned*, I, 183, 186-187, 265, 303, 368, 370; Buhârî, "Edeb", 74; "İstîzân", 52, "Eymân ve'n-nüzûr", 5, 7; Müslim, "Şifâtü'l-münâfikîn", 38).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Lât" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "Lit" md.; Mustafavî, *el-Taḥkîk*, X, 249-251; *Müsned*, I, 183, 186-187, 265, 303, 368, 370; Buhârî, "Edeb", 74, "İstîzân", 52, "Eymân ve'n-nüzûr", 5, 7; Müslim, "Şifâtü'l-münâfikîn", 38; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Eşnâm* (nşr. ve trc. R. Klinke-Rosenberg), Leipzig 1941, s. 14; Ezrakî, *Aḥbârü Mekke* (Melhas), I, 125-127; Zemahşerî, *Keşşâf*, Riyad 1998, V, 641-642; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtiḥü'l-ğayb*, XXVIII, 295-297; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IX, 264-265; G. Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*, Paris 1895, I, 691; D. Sourdel, *Les cultes du Haurân à l'époque romaine*, Paris 1952, s. 73; R. Dussaud, *el-'Arab fi Süriye ḳable'l-İslâm* (trc. Abdülhamid ed-Devâhilî), Kahire 1959, s. 111-126; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 227-235; Toufik Fahd, *Le panthéon de l'Arabie centrale à la veille de l'hégire*, Paris 1968, s. 112; a.mlf., *l'Arabie préislamique et son environnement historique et culturel*, Leyde 1989, s. 404; a.mlf., "al-Lât", *EP* (Fr.), V, 697-698; F. V. Winnett, "The Daughters of Allah", *MW*, XXX (1940), s. 113-130.

TEVFIK FEHD

LATİF

(اللطيف)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

Sözlükte "nazik ve merhametli davranmak, iyi muamele etmek" anlamındaki *lutf* kökünden sıfat olan *latif* kelimesi "nazik ve yumuşak davranan, yumuşaklıkla muamele eden" demektir. Aynı kelime *letâfet* kökünden türemiş kabul edilerek "ince ve şeffaf, küçük ve hacimsiz olan" mânasında da kullanılır. *Latif* Allah'ın isimlerinden biri olarak "fiillerini rıfk ile gerçekleştiren, kullarına iyilik ve merhamet eden, yaratılmışların ihtiyacını en ince noktasına kadar bilip sezilmeyen yollarla karşılayan, zâtı duyularla algılanamayan, en gizli ve ince hususları dahi bilen" anlamlarına gelir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "İtf" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "İtf" md.).

Latif ismi Kur'an-ı Kerim'in yedi yerinde geçmektedir. Her ne kadar bazı âlimler *latif*te "lutuf ve ihsanda bulunma" mânasının ağır bastığını söylüyorsa da (İbn Fûrek, s. 53; Fahrreddin er-Râzî, s. 253-254) Kur'an'daki bütün kullanılışlarında "hiç kimse tarafından bilinip sezilemeyen en ince noktalara vâkıf olma" anlamının hâkim olduğu görülmektedir. Özellikle Allah'ın, insanların bütün gizli konuşmaları ile zihin ve gönüllerinde barındırdıkları düşünce ve duygulara vâkıf olduğunu ve yaratıcı vasfı taşıyan bir varlığın bilmesinin söz konusu edilemeyeceğini ifade eden âyetlerde (el-Mülk 67/13-14), Hz. Lokman'ın, oğluna öğüt verirken her davranışının -hardal tanesi kadar bile olsa, bir kayanın içinde, göklerde veya yerin derinliklerinde de bulunsa- Allah tarafından bilinip ortaya çıkarılacağı yolunda uyarıda bulunduğunu beyan eden âyette (Lokmân 31/16), ayrıca Hz. Peygamber'in eşlerine hitap eden âyette (el-Ahzâb 33/34) geçen *latif* isminin bilmeye yönelik muhtevası açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında Hz. Yûsuf'un mazhar kılındığı ilâhî nimetlerden söz eden (Yûsuf 12/100), Cenâb-ı Hakk'ın indirdiği yağmurla yer yüzünü yeşertmesi ve kullarına dilediği nimetleri vermesinden bahseden (el-Hac 22/63; eş-Şûrâ 42/19) âyetlerde geçen *latif* isminde "ikram ve ihsan" mânasının ağırlık kazandığını söylemek mümkündür. En'âm sûresinde hiçbir gözün Allah'ı idrak edemeyeceği, fakat O'nun yaratılmışların bütün idrak vasıtalarını ihata ettiğini ifade eden âyette ise (6/103)

hem zât-ı ilâhiyyenin belli şartlar çerçevesinde fonksiyoner olabilen insana ait göz idrakinden münezzehe olduğu hem de kendisinin her şeyi görüp bildiği mânası hâkimdir. *Latif*, yer aldığı yedi âyetin beşinde habîr ismiyle birlikte ve ondan önce yer almıştır. Böylece iki isim ilâhî ilmin enginliğini ve derinliğini ifade etmede birbirini desteklemiş, ayrıca Allah'ın lutuf ve ihsanının yerli yerinde oluşunu vurgulamıştır. *Latif*, hem Tirmizî ("Da'âvât", 82) hem de İbn Mâce'nin ("Du'â", 10) esmâ-i hüsnâ listesinde yer almış, ayrıca habîr ismiyle birlikte başka hadis rivayetlerinde de geçmiştir (Müslim, "Cenâ'iz", 103; Nesâî, "Cenâ'iz", 103).

Esmâ-i hüsnâ üzerinde duran âlimler, yukarıda kelimenin Kur'an'daki kullanımına dayalı olarak verilen mânalara temas ettikten başka *lutf* kökünün içerdiği "küçük ve çelimsiz olma" anlamının Allah'a nisbet edilemeyeceğini vurgulamıştır. Cenâb-ı Hakk'ın insanlara olan lutuflarının hem maddî hem mânevî, hem dünya hayatına hem âhirete yönelik olduğu şüphesizdir. Ancak âhiretle ilgili lutufların müminlere has olacağı unutulmamalıdır. İlahî lutufların çeşitleri hakkında Kuşeyrî'nin başlattığı bir anlatım tarzı Gazzâlî'de genişleyerek devam etmiş, Fahrreddin er-Râzî de Gazzâlî'den alıntılar yapmıştır (*Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 253-255). Gazzâlî, fiilde şefkat ve nezaketle idrakte nüfuz ve incelik bir araya gelince lutfun mânasının tamamlanacağını söyler ve bunun sadece Allah'ta bulunduğunu belirtir (*el-Maḳşadü'l-esnâ*, s. 110-111). Yine Gazzâlî, *latif* isminden ilham alarak kulum edinebileceği niteliğin şundan ibaret olduğunu kaydeder: Allah'ın kullarına müşfik davranmak; Allah'a ve âhiret mutluluğuna davet ederken şiddet ve taassuba kapılmadan, tartışmaya girmeden nezaket ve yumuşaklıkla hareket etmek. Bu çağrı konusunda takip edilecek en güzel yöntem çağrı sahibinin kabul görmüş güzel davranışlar sergilemesidir. Bu yöntem tırtırlı sözlerden çok daha etkili ve başatırılır (a.g.e., s. 111).

Latif "en gizli ve ince hususları bilen" mânasıyla *alim* ve *habîr* isimleri, "kullarına iyilik ve merhamet eden" mânasıyla *ber*, *rahmân*, *raûf* ve *kerîm* isimleri, "zâtı duyularla algılanamayan" anlamıyla da *bâtın* ismiyle muhteva yakınlığı içinde bulunur. *Latif* ismi bu mânaların birincisine göre sübûtî, ikincisine göre fiilî, üçüncüsüne göre de tenzihî isim ve sıfatlar grubuna girer.